

श्रीमती जयश्री दिलीप पवार
(संशोधक विद्यार्थी)

प्रा. डॉ. संदीप बी. नेरकर
(संशोधक मार्गदर्शक) प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग
प्रताप महाविद्यालय (स्वायत्त) अमळनेर, जि.जळगाव.

माणसांच्या गर्दीत जगतांना एखादा उजळलेला चेहरा, एखादा बुलंद आवाज, त्यामागील अन्यायग्रस्तां विषयी कणव आणि न्यायासाठीचा आग्रह आपल्याला चकीत करतो, आदराने नम्र करतो. आपण विचार करू लागतो से व्यक्तिमत्व कसे घडले असेल? परिस्थितीवर स्वार होऊ पाहणारे हे व्यक्तिमत्व कसे घडते? हे कुतूहल असतीच मेधाताई पाटकर हे असेच नजरेच्या टप्यातले व्यक्तमत्व! तरीही नजरेत न समावणारे एका लहानग्या झोपडीत, अन्यायग्रस्तांशी त्याच्या त्याच्या बोलीभाषेत संवाद साधणारी, नागरी व्यासपीठावरवरून विकासाच्या संकल्पना मांडणारी जागितक बँकेत तांत्रिक अभ्यासकीय भाषेत प्रश्न मांडणारी, कधी कवीच्या संवेदनशीलतेने व्यक्त होणारी मेधा घडली कशी? मेधाताई आपल्याला जवळची वाटते पण, तिच्या व्यक्तिमत्वाचा गाभा किती पिळदार आहे, हे लक्षातही येते. मानवासाठी न्याय शोधणारी मेधाताईची दृष्टी आपल्या दैनंदिन जगण्याच्या पलीकडची आहे. त्यामागील तर्क आपल्याला उमजतो. त्यासाठी त्याग करण्याची त्यांची वृत्ती आपल्याला थक्क करते.

कामगारांवरिल अन्याय दूर करण्यासाठी कामगारांची पिळवणुक होऊ नये म्हणून कामगार संघटनेच नेतृत्व करणा-या वसंतराव खानोलकर व पोस्टात नोकरीला असणा-या व पतीच्या निमित्ताने वेगवेगळ्या चळवळीशी नकळतपणे जोडल्या गेलेल्या मृणाल गोंरिसारख्या मैत्रिणी असणा-या इंदुताई खानोलकर यांची कन्या म्हणजे मेधाताई वडीलांना भेटण्यासाठी त्यांच्या घरी नेहमी डावी किंवा समाजवादी विचारसरणी असणारे लोक यायचे सतत काही ना काही चर्चा आणि प्रश्नांवर बोलण, आंदोलनावर बोलण, छोट्या मेधाताईला तेव्हा त्या बोलण्यातल सगळ काही कळायच नाही पण कानावरून जात रहायच.

छोट्या वयातही मेधाताई आपल्या वयाच्या इतर मुलींपेक्षा वेगळी होती. कोणालाही मदत करायला ती नेहमी तयार असायची शाळकरी वयात मेधा बहुतेक वेळा कुठल्या ना कुठल्या स्पर्धेची तयारी करण्यात गुंग असायची. त्यांच्या घरी साने गुरुजींनी सुरु केलेले साधना साप्ताहिक यायतच ते आल्यावर ते अघाशासारख मेधा वाचुन काढायची याच वयात कविता करण्याचा छंद तीला जडला मेधा लहान असल्यापासून उत्साहाने सळसळलेली असायची. तिला सारख काही ना काही करायला हव असायच. साने गुरुजी कथामालिसारख्या उपक्रम ती सहभागी असायची मेधाच्या घरात दागिन्याची कपड्याची चर्चा कधी होत नसे. पम सर्व प्रकारच्या स्पर्धेमध्ये तिचा सहभाग असावा म्हणून आईचा कटाक्ष असे.

स्पर्धेच पाठांतर करतांना वडील मेधाला डोळ्यात डोळे घालुन बोल, डोळ्यात डोळे भिडवुन बोलतो तेव्हा मनापासून, पटलेलच बोलतो. ते आतुन येत कळकळीने येत हा संस्कार त्यांनी मेधावर केला. तेव्हापासून मेधान कधीही भाषण पाठ केल नाही. आजही ती उत्स्फूर्त व मानतल बोलते. तिचा खरेपणा, तिची कळकळ सगळ्यांपर्यंत पोहचतेच

खरे असू तर घाबरायचे नाही हा वस्तुपाठ तिला घरातूनच मिळत होता. साने गुरुजींच्या विचारातील श्रमसंस्काराच मूल्य मेधाच्या मनात रुजत गेल. म्हणूनच राष्ट्रसेवा दलाच्या शिबारात गेल्यानंतर श्रमदान करम्याची किंवा झोपडपट्टीत जाऊन काम करण्याची मेधाला लाज वाटली नाही. बॅरिस्टर नाथ पै. मधु दंडवते यांची वडीलांशी चर्चा होत असतांना भाडवलशाही, समाजवाद, सामाजिक न्याय हे कळु लागल.. सामाजिक व राजकीय जाणीवा वाढायला लागल्या. न्यायासाठी लढतांना निदर्शन, मोर्चे अशा गोष्टीही कराव्या लागतात. सगळ्या लोकांना आपल्या बरोबर घ्यायच, सगळ्यांचा मिळुन सामाजिक दबाव व तर करायचा तर आधी लोकांचा विश्वास जिकायचा त्यांच्या प्रश्नाविषयी जाणीव निर्माण करायची आणि मग सामाजिक दबाव वाढवण्यासाठी एखाद्या कृती करायची हे सगळ मेधा नतरच्या काळात जाणतेपणाने केल.

मेधा हळुहळु मोठी होत होती. मोठे होणे म्हणजे केवळ वय वाढण नसत आजूबाजूला घडणा-या घटना, समाजातल वास्तव, त्यानुसार व्यक्त होणारी मत मतांतर, या प्रभावातुन परत वेगळ मत तयार करण, समाजाविषयी व समाजातील वास्तावाविषयी सजगता येण असत. मेधा खुप वाचत होती, एकत होती, विचारवंत लकेन वाचण्यान, त्यांची भाषण ऐकण्यान आपल्या विचाराना नव खाद्य मिळत नुसत्याच रंजक म्हणजे करमणुक करण्याच्या पध्दतीच्या व्याख्यानांमध्ये मेधाच मन रमायचे नाही. एस. एम. जोशी, बॅरिस्टर नाथ पै, नरहर कुरुंदकर यांच्या व्याख्यान मेधाला प्रेरित करायची. आदरणीय व्यक्तिमत्वाच्या गुणदोषांबाबतही डोळसपणे स्वतः विचार करायला मेधा प्रवृत्त होत होती. मेधाच व्यक्तिमत्व अष्टावधानी घडत होत.

मेधा सतत काहीतरी करायला उत्सुक असायची थकवा म्हणून माहिती नसायची तिला श्रमदानात भाग घेणारे, बौद्धिक चर्चेत सहभागी होणार, कुणाच दुखलसुखल बघणार. मेधामध्ये जस एक निर्मळ मन दडलेले आहे. तसंच काविमनही आणि त्यामुळेच निसर्गाचा वेगवेगळ्या रुपांशी जुळवून घेण तिला आवडायचे. राष्ट्र सेवा दलाच्या शिबिरात मेधाची बौद्धिक व वैचारिक जडणघडण झाली. विचारांना कृतीची जोड आणि संघर्षालाही रजनात्मक कामाची जोड देण हे मेधामध्ये रुजल होत.

कॉलेजला असतांना 'महाराष्ट्र टाईम्स' सारख्या दैनिकात कॉलेज घडामोडीवर मेधा लिहायला लागली. मुंबई आकाशवाणीवर युवावाणी कार्यक्रम सादर करू लागली. रानडे वक्तृत्व स्पर्धेसारख्या मानाच्या वक्तृत्व स्पर्धा ती जिंकू लागली. आणीबाणीच्या काळात अनेक गोष्टींचा ती स्वतःच्या बुद्धीने विचार करत होती. तिला विचारांची मुस्कटटोबी केली जाण, सामान्य माणसाचा आवाज बंद करण्याचा सरकारन प्रयत्न करण नव्हत.

मेधाने डॉक्टर व्हायचे ठरविले होते पण आजूबाजूचे असंख्य उपक्रम आणि सामाजिक सांस्कृतिक गोष्टीमधला सहभाग यासाठी झोकून देऊन काम करता करता डॉक्टर होण्यासाठी आवश्यक असलेली टक्केवारी हातातून निसटली. मेधाने सरळ विज्ञान पदवीधर म्हणजे बी.एस्सी. होण्याचा मार्ग निवडला. मेधाला कवितांचे वेड केशवसुत, बालकवी, वर्डस्वर्थ, शेले यांच्या कवितांबरोबर तिच जगण त्यातलच विदा करंदीकर, वंसत बापट, बा.भ. बोरकर, मंगेश पाडगावकर हे मराठीतील महतावचे कवी अभिवाचनाचे कार्यक्रमती आवर्जून ऐकायची अभिनयची ही तिला आवड नाटकांमध्येही काम केली होती.

साहित्य, कला यांना भिडण्यासाठी संवेदनाक्षम मन असाव लागत. खर तर संवेदनशील मन हे व्यक्तिमत्त्वाचाच भाग असतो आणि ज्याच्याकडे अस मन असेल ती व्यक्ती कुठेही दुःखाचे, वेदनेच दर्शन घडल की अस्वस्थ होते, मदतीला धावण्याचा प्रयत्न करते. आणीबाणीच्या काळाने मेधाला वैचारिकदृष्ट्या अधिक समंजस बनवत तर आंध्र प्रदेशामधील वादळ आणि मोरवी धरण फुटण्याचा दुर्घटनेसारख्या घटानांमुळे तिच्यातल माणूसपण अधिक उजळून निघाल. 11 ऑगस्ट 1979 या दिवशी गुजरातमध्ये मोरवी धरण फुटले या काळात मेधाने टीममधल्या सहकार्यांसोबत 15 दिवस मदतकार्य केले. कुठेही नैसर्गिक आपत्ती आली की तिथल्या लोकांच्या हाल अपेष्टांनी मेधा व्याकुळ व्हायची, मदतीला धावयची तो तिचा स्वभावच ज्यावेळी नैसर्गिक आपत्ती येते तेव्हा माणसांनी माणसांच्या मदतीला जायलाच हवं हे मेधाच्या मनात पुरत भिनलेल. मेधा कोणाच्याही दुःखाने कळवळारी, मदतीला धावून जाणारी, मदत मिळवण्यासाठी शासकीय यंत्रणेशी भांडताना काय काय कराव लागत याचा नुसता अनुभन नव्हे तर (टिस) टाटा इन्स्टीट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस सारख्या संस्थेतून शास्त्रशुध्द शिक्षण घेतलेली! 'टीस' ही समाजसेवा आणि समाजकार्य याबद्दलचे शास्त्रशुध्द शिक्षण देणारी आशिया खंडातील पहिली संस्था. मेधा ही पी.एच.डी करायला मान्यता मिळालेली पहिली विद्यार्थिनी. पी.एच.डी. चा विषय होता "आर्थिक विकास व पारंपारिक समाजावर त्याचा परिणाम"

खर तर आणि 3/4 महिने दिले असते तर मेधाचा पीएच.डी साठीचा शोध प्रबंध पूर्ण होणार होता. त्यानंतर टीसमध्ये कायमस्वरुपाची चांगली नोकरीही मिळू शकणार होती. पण मेधाच्या मनाने स्थिरस्थावर आयुष्य आणि कपाटात बंदिस्त राहणा-या शोधनिबंधनावर काम करत राहण्यापेक्षा प्रत्यक्ष माणसांच्या जगण्याविषयी आणि त्यांच्या सुखदुःख विषयीच काम करण्याच्या दिशेन कौल दिला, त्यानंतर मेधा युनिसेफ सारख्या संस्थांशी सेलमन सामाजिक प्रकल्प हाती घ्यायला लागली.

मेधाताई व त्यांच्या मार्गदर्शक सहाकारी वसुधाताई चर्चा करत असतांना नर्मदा खो-यात होणारी धरण आणि विस्थापन याबद्दल मेधाताईना कळ. अडीच दिवस चातत मेधा व वसुधाताई आदिवासी भागात पोहोचल्या तिथल वास्तव्य धक्कादायक होत. आपण राहतो त्या भागात काही मोठ प्रकल्प होणार आहेत त्यामुळे आपली जमिनीच नाही तर राहण्याची जागाही आपल्या हातून कायमची निघून जाणार आहे याची त्या माणसाना आजिबात कल्पना नव्हती. खरत या प्रकल्पासाठीच्या लवादाच्या दहा वर्षे अभ्यास सुरु होता. तरीही लवादाच्या सदस्यांपैकी एकानंही एकही आदिवासीच्या घराला प्रत्यक्ष भेट दिली नव्हती. वास्तव सुन्न करणार होत.

वास्तव पहिल्यानंतर मेधाच्या लक्षात आलेली स्थानिक लोकांना अंधारात ठेवून विकासाच्या नावावर त्याच आयुष्य उध्वस्त करण्याचा कट उलगडला गेला मेधाने एकूणच नर्मदा खो-यात काय काय घडलय आणि घडतेय याचा अभ्यास सुरु केला. ऑगस्ट 1985 पासून दिड दोन वर्षांत नर्मदा नदी आणि खो-याच्या संबंधातल जितक उपलब्ध होईल तितक साहित्य मिलवण सुरु केले. नर्मदा सागर प्रकल्पामुळे अडीच लाखांवर लोक बाधित होतील आणि त्यातून सव्वा लाख हेक्टर जमिनीला पाणि मिळेस अस सांगण्यात येत होत पण हा प्रकल्प उभारतांना एकूण एक्याणव हजार हेक्टर जमीन बडिताखाली येणार होती आणि त्यापैकी चाळीस हजार हेक्टर जमीनीवर घनदाट जंगल होत. सरदार सरोवर काय हाहाकार करणार ही भीती भेडसावत होती.

एवढे सगळे काम असतांना मुंबईत परतून तिच सुस्थिर जगण्याचा विचार मनातही आणण मेधाला शक्य नव्हत. सर्वसामान्य माणसांना आदिवासींना अंधारात ठेवून त्याच जगण उखडून टाकल जात असतांना स्वस्थ कस बसणार मेधाने निर्णय घेतला जे व्हायच ते व्होवो आता माघार नाही. आपल्याला देशाचा, देशातल्या सामान्य माणसाचा विकास नक्का हवाय पण तो अनेकाची आयुष्य उध्वस्त

करणारा, निसर्गाच्या सतुलनाला धक्का पोहचवणारा नक्कीच असता कामा नये. नकळत आंदोलनाची घोषणा मेधाच्या तोंडून बाहेर पडली विकास चाहिए, विनाश नाही मेधाताईची अखंड वणवा संघर्ष आंदोलन व अखंड पायपीट सुरु झाली. नर्मदा बचाव आंदोलन चळवळीस मोठ्या प्रमाणात यश आले.

अनेक आंदोलन जलसमर्पणासारखे सत्याग्रह, उपोषण यातून नर्मदेचा लढा आजही सरु आहे. एकीकडे धरणाची भिंत वाढली असली तरी हजारो आदिवासींना त्याचे हक्क मिळाले आहेत. नर्मदा बचाव आंदोलनाच्या लढ्यामुळे शासनाला 'पुनर्वसन विषयक धोरणा' त दुरुस्ती करण भाग पडलय. मुळात धरण प्रकल्पाची आखणी करताना लाभ हानीचे हिशोब कसे करावेत याचे अनेक पैलु समोर आले आहेत. परिणाम बदलली आहेत. आजही पावसळा जवळ आला की ज्या भागात बुडीत येण्याची शक्यता आहे आणि पुनर्वसन झालेल नाही त्या ठिकाणी सत्याग्रह होता. चुकीची गोष्ट घडत असेल तर त्याला एकजूटीने प्रतिकार केला जातो. मेधाची नाळ आजही नर्मदा बचाव आंदोलनाशी जोडलेली आहेच, पण ती आता नर्मदेच्या खो-यापुरता मर्यादित राहिली आहे असे नाही.

नर्मदेचा लढा लढत असतानाच मेधा देशातील एनरॉनविरोधी लढा सिंगुरमधील नॅनो प्रकल्पाविरुद्धला लढा, प्लाचिमाड मधील कोकोकोलाच्या प्लँट विरोधाला लढा अशा देशभरातील वेगवेगळ्या लढ्यांच्या भाग बनलेली आहे.

कधी मच्छीमारांचा प्रश्न, कधी झोपडपट्टीवासीयांचा प्रश्न, कधी इंडस्ट्रीयल कॉरिडॉर्ससाठी भूमिसंपादनाचा निर्माण होणारा प्रश्न, सेझचा प्रश्न.. मेधा अशा लढ्यांमध्ये समन्वय आणि साथ कायम राहावी म्हणून जन आंदोलनांचा राष्ट्रीय समन्वय या नावानं राष्ट्रीय पातळीवरचा एक मंच संघटित करण्यात मेधानं महत्वाची भूमिक बजावलीय. या वाटचालीत अनेक आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय सन्मान तिला मिळत गेले. पण मेधाला आंदोलनाच्या कामासाठी परदेशी पैसा वापरण्याची इच्छा कधी झाली नाही. परदेशी पैशांवर आंदोलन चालत असल्याचे आरोप आणखीन काय काय ठरवण्याचे प्रयत्नही झाले, पण मेधा आजही शाश्वत विकास आणि सामाजिक न्यायासाठी अहिंसेच्या मार्गावरून तळमळीन काम करतेच आहे. हे काम एकटीदुकटीचे नाही. हाजारांच्या हातभाराने पुढे जाते हे ती आवर्जून सांगते.

मेधासारखी भावनेन आणि बुद्धीने तीव्र असणारी माणस आपल्या मनातल कुणाशी बोलत असतील? असा प्रश्न जेव्हा पडतो तेव्हा एकच उत्तर मिळते 'जेव्हा तुमच्या कन्सर्नस जिव्हाळ्याचे मुद्दे हे खुप आवाका होणार असतात म्हणजे कुटुंबाच्या पलीकडे जाणारे आपल गावाच्या पलीकडे जाणारे, आपल्या देशाच्या पलीकडे जाणारे असतात तेव्हा जगण्यात हे प्रश्न उरत नाहीत. माणूस त्याच्या पलीकडे जातो. घरात काय चाललय, व्यक्तिगत भावनांचे काय मागण आहे, यात माणूस अडकुन पडत नाही आणि म्हणुनच पलीकडे जातो मेधासारखी माणसं म्हणून असामान्य असतात.

संदर्भसूची -

- 1) नवांगुळे , सोनाली (2016).नर्मदा बचाव आंदोलनाचा बुलंद आवाज मेधा पाटकर .पुणे: मनोविकास प्रकाशन.
- 2) सुनीती सु.र (2007). नर्मदा: गाथा संघर्ष- नवनिर्माणाची. पुणे: नर्मदा बचाव आंदोलन , पुणे समर्थन गट
- 3) शहा, घनश्याम(2008).भारतातील सामाजिक चळवळी. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.